

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΙΕΡΗΣ

ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

Μελέτες και άρθρα (2006-2019)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Μιχάλης Πιερής: *Ερωτόκριτος. Μελέτες και άρθρα (2006-2019)*

1η έκδοση, Δεκέμβριος 2020

Εξώφυλλο: έργο του Θεόφιλου
Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας

ISBN: 978-960-504-285-1

© 2020 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και Μιχάλης Πιερής

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093

www.nefelibooks.com

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

(μελέτες και φιλολογικές επιμέλειες σε μορφή βιβλίου)

- Κ. Π. Καβάφης: έφοδος στο σκοτάδι (η εξελικτική πορεία). Στη σειρά «Το μικρό δέντρο» (Αθήνα 1982).*
- Βιβλιογραφικός Οδηγός στα 154 ποιήματα του Καβάφη (Αθήνα, Ερμής 1984). Σε συνεργασία με την Diana Haas.*
- Δώδεκα κείμενα για τον Κώστα Μόντη (Αθήνα, Ερμής 1984). Σε συνεργασία με τον Γιώργο Κεχαγιόγλου.*
- Αδαμάντιος Διαμαντής & Γιώργος Σεφέρης, Αλληλογραφία 1953-1971 (Αθήνα, Στιγμή 1985).*
- Γιώργου Θεοτοκά, Σημειώσεις στον 'Ηλιο. Ο «Λεωνής» του 1940 με το Ημερολόγιο Εργασίας του «Λεωνή» και τα Διηγήματα της «Παιδικής Ηλικίας» (Αθήνα, Ερμής 1985). Σε συνεργασία με τον Γ. Π. Σαββίδη.*
- Ο Χώρος και τα χρόνια του Τάκη Σινόπουλου (1917-1981): σχέδιασμα βιο-εργογραφίας (Αθήνα, Ερμής 1988).*
- Ο ποιητής-χρονικογράφος: Μεταμορφώσεις του αφηγητή στον Νεκρόδειπνο του Τάκη Σινόπουλου (Αθήνα, Ερμής 1988).*
- Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του Μέσα-Έξω στην ποίηση του Καβάφη (Αθήνα, Καστανιώτης 1993).*
- Από το μερτικό της Κύπρου. Κριτικά κείμενα για τους Μαχαιρά, Μιχαηλίδη, Καβάφη, Καρυωτάκη, Σεφέρη, Διαμαντή, Μόντη, Πιερίδη, Χαραλαμπίδη (Αθήνα Καστανιώτης 1993).*
- Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη (Ηράκλειον, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1994).*
- Γιώργος Σεφέρης. Φιλολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις (Αθήνα, Πατάκης 1997).*
- Η ποίηση του κράματος. Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη (Ηράκλειον, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2000).*
- Κ. Π. Καβάφης, Τα πεζά (1882;-1931), Αθήνα, Ίκαρος 2003.*
- Λεοντίου Μαχαιρά, Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων (Λευκωσία, Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών 2003). Σε συνεργασία με την Α. Νικολάου-Κονναρή.*
- Χριστόδουλος Γαλατόπουλος, Παγκόσμιον Άσμα (Κύπρος, έκδοση Δήμου Πάφου 2004). Σε συνεργασία με τη Σταματία Λαουμτζή.*
- Γιώργος Σεφέρης. Το ζύγισμα της καλοσύνης (Αθήνα, Εκδόσεις Μεσόγειος 2004).*
- Αδαμάντιος Διαμαντής και Τηλέμαχος Κάνθος, Αλληλογραφία, 1941-1991 (Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2010).*
- Κ. Π. Καβάφης, Το Λεξικό παραθεμάτων (Ίκαρος, Αθήνα 2015).*
- «Διά ανθύμησιν καιρού και τόπου». Λογοτεχνικές Αποτυπώσεις του Κόσμου της Κύπρου, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού /Πανεπιστήμιο Κύπρου (Λευκωσία 2015).*
- Νέαρχος Κληρίδης, Κυπριακά Δημοτικά Τραγούδια. Νέα έκδοση, Ίδρυμα Νέαρχου Κληρίδη (Λευκωσία 2017).*

στα εγγόνια μου,
Χρήστο και Αριάδνη-Θεοδώρα
και σε όσα παιδιά του Θ.Ε.ΠΑ.Κ.
συμμετείχαν στο εγχείρημα της θεατρικής
αναπαράστασης του Ερωτόκριτου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
----------------	----

ΜΕΡΟΣ Α

1. Ερωτόκριτος vs Πιστόφορος. Ιδεολογικές δομές στο έργο του Κορνάρου	19
2. Γραμμικός και κυκλικός χρόνος στον <i>Ερωτόκριτο</i>	51
3. Τα «λόγια της αγάπης» ή «του πόθου τα γραμμένα». Οι στίχοι των τραγουδιών του Ερωτόκριτου	79
4. Πετραρχικές και δαντικές απηχήσεις στον <i>Ερωτόκριτο</i>	105
5. «Κλέφτρα του πόθου εγίνη». Σχόλιο στις «ζαβές» αρετές της Αρετούσας	129

ΜΕΡΟΣ Β

6. Από τη δυναστική χρονογραφία του Μαχαιρά στην ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου	141
7. Ο «Κρητικός» του Σολωμού και ο «Κρητικός» του Κορνάρου	151
8. Η χρήση της «ευτοπίας» στον Σολωμό και στον Κορνάρο. Αναγεννησιακά χνάρια στην πορεία ενός ποιητικού διαλόγου	165
9. Λαϊκότερες καταβολές του αφηγητή του «Κρητικού»	173

10. Το θέμα του πειρασμού, των τύψεων και των ενοχών στον «Κρητικό» του Κορνάρου και στον «Κρητικό» του Σολωμού	183
---	-----

ΕΠΙΜΕΤΡΟ 1

α) Για τη δραματοποίηση του <i>Ερωτόκριτου</i>	193
β) Για τη σκηνοθεσία του <i>Ερωτόκριτου</i>	201

ΕΠΙΜΕΤΡΟ 2

Τα «λόγια της αγάπης» ή «του πόθου τα γραμμένα». Από τα τετράδια του Ρωτόκριτου	211
--	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΙ ΧΡΟΝΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ	231
ΠΡΩΤΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ	269
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	271
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΝ	297

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ερμηνευτική προσέγγιση που επιχειρείται σ' αυτό το βιβλίο έχει τις καταβολές της σε μια διπλή εμπειρία του συγγραφέα. Προέρχεται από πολύχρονη μελέτη του *Ερωτόκριτου* σε πανεπιστημιακά μαθήματα και μεταπτυχιακά σεμινάρια, καθώς και στην εμπειρία δραματοποίησης και διδασκαλίας του έργου επί σκηνής. Ως προς το περιεχόμενο και τη δομή του βιβλίου, ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι ουσιαστικά βρίσκεται μπροστά σε μια μονογραφία για την ποίηση και την ποιητική του *Ερωτόκριτου* η οποία ολοκληρώθηκε στο διάστημα μιας δεκαετίας περίπου (2006-2019).

Πιο συγκεκριμένα, το βιβλίο απαρτίζεται από δύο κύρια μέρη (που το καθένα περιέχει πέντε μελέτες), δύο επίμετρα κι ένα παράρτημα.

Στην πρώτη μελέτη του πρώτου μέρους (ή το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου), που τιτλοφορείται «*Ερωτόκριτος vs Πιστόφορος. Ιδεολογικές δομές στο έργο του Κορνάρου*», εξετάζεται το κείμενο του *Ερωτόκριτου* από τη σκοπιά του εντοπισμού στοιχείων με τα οποία τεκμηριώνεται η πολιτική θέση του Κορνάρου στο μείζον ιδεολογικό σχήμα που διαγράφει η τριγωνική σχέση Αθήνα - Κωνσταντινούπολη - Βενετία, ή αλλιώς: Η Ελλάδα ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση. Βασικός στόχος της μελέτης αυτής είναι η τεκμηρίωση της άποψης ότι ο Κορνάρος εσκεμμένα συστήνει μια τριγωνική ερωτική και ιδεολογική σχέση (*Ερωτόκριτος - Αρετούσα - Πιστόφορος*) και ότι με βάση αυτήν δομεί και εξελίσσει ιδεολογικά το σενάριο του έργου του.

Στο κεντρικό θέμα του έργου που καθορίζει τη μοίρα των κύριων ηρώων του έργου, εμβαθύνει περισσότερο το βιβλίο με τη μελέτη που ακολουθεί και τιτλοφορείται «*Γραμμικός και κυκλικός χρόνος στον Ερωτόκριτο*». Εδώ εξετάζεται ένα συναφές ζήτημα, αυτό του Χρόνου (το οποίο συνδέεται με τον χαρακτήρα της ποίησης και της ποιητικής του έργου). Ειδικότερα, εξετάζεται το πώς οι δύο βασικές έννοιες του Χρόνου, η γραμμική και η κυκλική, κάποιια στιγμή διασταυρώνονται και συνδυάζονται μέσα στο έργο κι αυτό μοιάζει να είναι μια νεότερη πρωτοβουλία του Κορνάρου, μια νέα αντίληψη για τη δυνατότητα του ανθρώπου του παρόντος να ορίσει τη σχέση του απέναντι στην παντοδυναμία του αέναου χρόνου.

Στο τρίτο κεφάλαιο δίνεται μια «λύση» σ' ένα βασικό κενό της βιβλιογραφίας που αφορά στη θεματική δομή του έργου. Πρόκειται για τη συμβατική απουσία των στίχων των ερωτικών τραγουδιών τα οποία ο Ρωτόκριτος γράφει, μελοποιεί και τραγουδά «ανάδια στο παλάτι» του βασιλιά Ηράκλη. Στη μελέτη αυτή, η οποία τιτλοφορείται «Τα “λόγια της αγάπης” ή “Του πόθου τα γραμμένα”»: οι σίχοι των τραγουδιών του Ρωτόκριτου», υποστηρίζεται και τεκμηριώνεται ότι οι επίμαχοι σίχοι —που αποτελούν την πηγή από την οποία αφορμάται το σενάριο του έργου— δεν είναι απόντες, αλλά βρίσκονται μέσα στο έργο. Ο Κορνάρος, δηλαδή, τους έκρυψε με πολύ έντεχνο τρόπο μέσα στα λόγια που ανταλλάσσουν τα κύρια πρόσωπα του έργου, καθώς και σε ορισμένα λόγια του ποιητή/αφηγητή.

Με τη μελέτη αυτή συνδέεται η μελέτη που ακολουθεί (το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου) και τιτλοφορείται «Πετραρχικές και Δαντικές απηχήσεις στον *Ερωτόκριτο*». Στη μελέτη αυτή, που σ' ένα πρώτο επίπεδο διερευνάται η σχέση του *Ερωτόκριτου* με το πετραρχικό και το δαντικό μοντέλο, προωθούνται, παράλληλα, και ορισμένοι άλλοι προβληματισμοί που συνδέονται με το θέμα των ποιημάτων του Ρωτόκριτου: αυτός που προκύπτει από το «πολλά όμορφο κυνήγι» που κάνει η Αρετούσα στο σπίτι του Ρωτόκριτου, δηλαδή την ανακάλυψη και την κλοπή των αυτόγραφων ποιημάτων και του πορτρέτου που της έφτιαξε ο Ρωτόκριτος· και αυτός που αφορά στο θέμα της αισθησιακής/σωματικής διάστασης του έργου ως αντίδραση του πληγωμένου Ρωτόκριτου μπροστά στην απώλεια της Αρετούσας και την επικείμενη εξορία του.

Προέκταση του προβληματισμού, ο οποίος προκύπτει από την απρεπή συμπεριφορά της Αρετούσας στο σπίτι του Ρωτόκριτου, έχουμε στη μελέτη που ακολουθεί ως πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «“Κλέφτρα του πόθου εγίνη”». Σχόλιο στις “ζαβές” αρετές της Αρετούσας». Στη μελέτη αυτή προωθείται ένα βασικό θέμα των ερωτοκρίτειων σπουδών που το έθεσε με καίριο τρόπο η Αναστασία Μαρχομιχελάκη στη μελέτη «Ζητήματα χειρισμού του πρόποντος στον *Ερωτόκριτο*». Εδώ προσκομίζονται νέα στοιχεία που απορρέουν από τη χαρακτηρισολογική μελέτη της Αρετούσας στην οποία, εμμέσως πλην σαφώς, αποδίδονται οι έννοιες της «πονηριάς», της «πιβουλιάς», της «αποκοτιάς» και της «αδιαντροπιάς». Επιπλέον, ο ποιητής την ονομάζει (διά στόματος Ηράκλη) «ζαβή».

*

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου απαρτίζεται από πέντε επίσης μελέτες στις οποίες παρουσιάζονται αφενός στοιχεία από μίαν εξέταση αναλογιών ανάμε-

σα σ' ένα παλαιότερο έργο (την *Εξήγησιν της γλυκειάς χώρας Κύπρου* του Λεοντίου Μαχαιρά, έργο του 15ου αιώνα), και αφετέρου στοιχεία της διαλογικής σχέσης Σολωμού-Κορνάρου (η οποία δείχνει την επενέργεια του *Ερωτόκριτου* σ' ένα έργο του 19ου αιώνα).

Η πρώτη σχέση μελετάται στο επίπεδο των στοιχείων που διακρίνουν, αλλά και εκείνων που συνδέουν το κατά βάση μεσαιωνικό έργο του Λεοντίου Μαχαιρά με το κορυφαίο έργο της Κρητικής Αναγέννησης. Η μελέτη αυτή συνδέεται στενά, ιδιαίτερα με το πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του βιβλίου, καθώς τεκμηριώνεται η άποψη ότι ο Κορνάρος, σε αντίθεση προς τον “βυζαντινότροπο” Μαχαιρά, προσανατολίζεται προς μια νέα αναγκαιότητα που μοιάζει να είναι η ιδεολογική συσπείρωση του ελληνισμού γύρω από ένα νέο γεωγραφικό κέντρο, αλλά και γύρω από ένα νέο γλωσσικό, αισθητικό και ιδεολογικό όραμα. Αυτό προς το οποίο τον ωθεί η παιδεία, η ιδεολογία και η αισθητική του, οι οποίες ανήκουν στον χώρο του ευρωπαϊκού πολιτισμού της όψιμης Αναγέννησης.

Η δεύτερη σχέση αφορά στον ποιητολογικά πολύ ενδιαφέροντα διάλογο του Σολωμού με τον Κορνάρο, ειδικότερα στις ουσιαστικές θεματικές και μορφολογικές καταβολές του σολωμικού «Κρητικού» από τον «Κρητικό» του Κορνάρου. Η συγκριτική εξέταση του αφηγηματικού ποιήματος του Σολωμού με τη “νουβέλα” που αφορά στην ιστορία του Χαρίδημου δείχνει βαθιές συνάψεις σε επίπεδο θεματικής και αφηγηματικής δομής.

Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η διαμεσολαβημένη μέσω *Ερωτόκριτου* συνάντηση του Σολωμού με τον κοινό λογοτεχνικό τόπο του *loci amoeni*, ενός επίγειου παράδεισου ή γενικότερα του αναγεννησιακού ειδυλλιακού χώρου, βρίσκεται πέρα από το δάνειο μιας απλής τυπολογίας. Ο διάλογος του Σολωμού με την ευτοπία του κορναρικού «Κρητικού» είναι σαφές ότι δεν αποτελεί μian απλή περίπτωση κρυπτομνησίας· αντιθέτως, συνεπάγεται μian άλλου τύπου δυναμική συνομιλία, κατά την οποία ο νεότερος ποιητής ενσωματώνει στο δικό του κείμενο μεταποιημένο (δηλαδή ποιητικά επεξεργασμένο με νέους όρους), έναν παλαιότερο λογοτεχνικό τόπο.

Στο Επίμετρο 1 του βιβλίου, παρουσιάζονται δύο κείμενα που αφορούν (α) στη δραματική προσαρμογή και (β) στη σκηνοθεσία του *Ερωτόκριτου*. Στο Επίμετρο 2 παρουσιάζεται ένα ανθολόγιο των στίχων που, σύμφωνα με το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του βιβλίου (Τα «λόγια της αγάπης» ή «του πόθου τα γραμμένα». Οι στίχοι των τραγουδιών του Ρωτόκριτου) συνιστούν στίχους των τραγουδιών του Ρωτόκριτου.

Στο Παράρτημα παρουσιάζεται μία αναλυτική αποδέλτιωση που αφορά στους χρονικούς δείκτες που εμφανίζονται στο έργο, υλικό με το οποίο υποστηρίζονται ορισμένες παρατηρήσεις για το θέμα του Χρόνου το οποίο απο-

τελεί αντικείμενο του δεύτερου κεφαλαίου του πρώτου μέρους του βιβλίου («Γραμμικός και κυκλικός χρόνος στον *Ερωτόκριτο*»).

*

Η συμβολή του ανά χείρας βιβλίου έγκειται στο γεγονός ότι εξετάζει καινούρια θέματα που συμπληρώνουν κενά της σχετικής βιβλιογραφίας και ότι θέτει και προωθεί ορισμένους νέους προβληματισμούς που αφορούν στον *Ερωτόκριτο*, όπως είναι το θέμα των ιδεολογικών δομών του κειμένου, η κατανόηση και ανάλυση του οποίου αναδεικνύει μια νέα διάσταση του έργου. Αυτήν που αφορά στην ιστορική συνείδηση και την πολιτική αίσθηση του Κορνάρου.

Σε αυτόν τον προβληματισμό στηρίχτηκε μια πρόσφατη μελέτη, η οποία παρουσιάστηκε, υπό μορφή δημόσιας διάλεξης, τον Νοέμβριο του 2019 στο Κέντρο Φυσικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, στη Λευκωσία. Η διάλεξη είχε τίτλο «*Ερωτόκριτος*. Ερωτική μυθιστορία ή πολιτική πραγματεία; Σχόλια για μιαν ειδολογική επανόρθωση.» Όπως και ο τίτλος δηλώνει, στην ομιλία προτάχθηκε το θέμα της ορολογίας, που στις φιλολογικές σπουδές είναι θεμελιακής σημασίας προκειμένου να κατανοήσουμε τις λογοτεχνικές και ιδεολογικές δομές ενός έργου.

«Ερωτική μυθιστορία» είναι ο όρος που έχει επικρατήσει ύστερα από μια σχετικά μακρά συζήτηση. Προτάθηκαν αρκετοί όροι, όπως «έπος», «επικό ποίημα», «μυθιστορία», «ρομαντικό μυθιστόρημα», «ρομάντζο», κ.ά. Τελικά έγινε ευρύτερα αποδεκτός ο όρος «ερωτική μυθιστορία», όρος αρκετά ανώδυνος, θα έλεγα, αν λάβει κανείς υπόψιν και κάποιες άλλες προθέσεις (ή και στόχους) του συγγραφέα που δεν καλύπτονται από την συγκεκριμένη ορολογία, όπως είναι για παράδειγμα η θέση που παίρνει στο μείζον ιστορικό και πολιτικό ζήτημα της ιδεώδους λύσης για τον πολιτικά άστεγο τότε νέο ελληνισμό.

Τελικά, ένα καίριο ερώτημα που τίθεται είναι το προς τα πού ήταν στραμμένος ο Κορνάρος ως συγγραφέας του συγκεκριμένου έργου, με το οποίο, παρεμπιπτόντως, μάγεψε τον απανταχού της γης ελληνισμό; Προς την Ανατολή ή προς τη Δύση; Προς την Κωνσταντινούπολη ή προς τη Βενετία; Ή μήπως είχε κάποιαν άλλη, ενδιάμεση πρόταση (και αναφέρομαι φυσικά στην Αθήνα), πρόταση την οποία κατόρθωσε να την κάνει αποδεκτή από τους πανέλληνες χάρη στη μοναδική και αξεπέραστη έως σήμερα γλωσσική και λογοτεχνική ποιότητα του έργου του;

Ο δεύτερος όρος του τίτλου της διάλεξης («πολιτική πραγματεία») θέτει με σχεδόν επιθετικό, θα έλεγα, τρόπο ένα ζήτημα που η σχετική βιβλιογρα-

φία το έχει απωθήσει, κλείνοντας πολύ γρήγορα την όποια συζήτηση πήγε ν' ανοίξει επ' αυτού. Όπως το έχω σημειώσει και στη μελέτη που ανοίγει αυτό το βιβλίο («Ερωτόκριτος vs Πιστόφορος. Ιδεολογικές δομές στο έργο του Κορνάρου»), μόνο μία μελέτη αντιμετώπισε με επιστημονική γενναιότητα το θέμα αυτό. Η μελέτη «L' *Erotokritos* dans une nouvelle perspective historique», του νορβηγού συναδέλφου Egil Danielsen (1985: 56-116), η οποία όμως δεν γονιμοποίησε τη μεταγενέστερη ερωτοκρίτεια βιβλιογραφία (πιθανότατα φόβισε η μαρξιστική του σκοπιά).

Στη διάλεξη προσπάθησα να ενισχύσω την επιχειρηματολογία που είχα καταθέσει παλαιότερα με κάποια νέα ευρύματα στο θέμα της υποτιθέται “κρυφής”, πλην διάφανης συγκρότησης της ιδεολογικής δομής του έργου. Πιο συγκεκριμένα επικεντρώθηκα στην αξιολόγηση του τρόπου που ο Κορνάρος οργανώνει το σενάριο του *Ερωτόκριτου* γύρω από την τριγωνική σχέση Ρωτόκριτος-Αρετούσα-Πιστόφορος, η ίδρυση της οποίας γίνεται στο πλαίσιο της γκιόστρας (στο δεύτερο μέρος του έργου) και έκτοτε αναφέρεται ρητά ή εξυπακούεται έως το τέλος του έργου, αφού η πενταετής παραμονή της Αρετούσας στη φυλακή σχετίζεται με την απόρριψη του συνοικεσίου από τον πατέρα του Πιστόφορου, τον «μεγάλο ρήγα» του Βυζαντίου.

Κλείνοντας αυτόν τον πρόλογο, νιώθω την ανάγκη να πω ότι η πραγματική εμβάθυνση στις βαθύτερες δομές του κειμένου (αφηγηματικές, δραματοургικές, υφολογικές και ιδεολογικές), όπως και η κατανόηση των συνειδητών (ή και ασύνειδων) στόχων που είχε θέσει ο Κορνάρος κατά τη σύνθεση του αριστουργηματικού αυτού έργου, έγινε σταδιακά κατά τη φάση που δούλεψα τη δραματοποίησή του και ιδίως όταν ξεκίνησα τις πρόβες με τα παιδιά του Θεατρικού Εργαστηρίου του Πανεπιστημίου Κύπρου (πρόκειται για ένα έργο που το δουλεύαμε, πριν φτάσουμε στην πρεμιέρα, πάνω από δύο χρόνια).

Βασική προϋπόθεση της κατανόησης του δεύτερου στρώματος των νοημάτων του έργου στάθηκε βεβαίως η συστηματική φιλολογική μελέτη, κυρίως για την προετοιμασία των πανεπιστημιακών μαθημάτων μου και των σεμιναρίων (προπτυχιακών και μεταπτυχιακών). Η θεατρική, ωστόσο, αναπαράσταση απαιτούσε μian άλλου τύπου, προωθημένη κατανόηση, όχι μόνο της δραματικής δομής του έργου, αλλά και του χαρακτήρα των προσώπων και της ανάδειξης της ιστορικής και κοινωνικής πλαισίωσης. Και το κυριότερο: της κατανόησης των πολιτικών θέσεων του συγγραφέα, όπως κάποια στιγμή άρχισε να μας τις αποκαλύπτει το εκ του σύνεγγυς δούλεμα του έργου προκειμένου να το στήσουμε θεατρικά.

Από την τελευταία αυτήν άποψη, χαρακτηριστική είναι η αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο επίδοξους εραστές και οιωνοί συζύγους της Αρετούσας. Αυτόν που εκπροσωπεί την υποτιθέμενη δύναμη και την αίγλη του Βυζαντίου

(Πιστόφορος) και αυτόν που εκπροσωπεί την ανερχόμενη νέα πραγματικότητα (Ερωτόκριτος). Και είναι πραγματικά αριστοτεχνικός ο τρόπος με τον οποίο ο Κορνάρος στήνει τις δύο σκηνές της βράβειυσής τους στην γκιόστρα, το μεγάλο, δηλαδή, κονταροχτύπημα που οργάνωσε ο ρήγας της Αθήνας. Από τη μια, η Βασίλισσα Αρτέμη και ο Πιστόφορος και από την άλλη, η Αρετούσα και ο Ερωτόκριτος. Ο πρώτος θα πάρει από τα χέρια της βασίλισσας έναν ανθό ως έπαθλο για την υποτιθέμενη πρωτιά του («εσύ ήσουν σήμερα απ' όλους διωματάρης,/στο τρέξιμο του κονταριού πολλά μεγάλης χάρης»), και θα φύγει από το κονταροχτύπημα προτού καν αυτό τελειώσει και αναδειχθεί ο πραγματικός νικητής. Από την άλλη, ο Ερωτόκριτος (ο πραγματικός νικητής της γκιόστρας) θα στεφανωθεί από την Αρετούσα με το χρυσό στεφάνι που έφτιαξε η ίδια με τα χέρια της. Η αντίστιξη των δύο σκηνών και η κατανόηση του βαθύτερου νοήματός τους (που σε μια θεατρική αναπαράσταση αποκτά τη σαφήνεια και τη δύναμη της εικόνας) είναι δηλωτική των βαθύτερων συγγραφικών προθέσεων του Κορνάρου.

*

Μένει να εκφράσω και από εδώ τις ευχαριστίες μου σε όσους εργάστηκαν στην τελική φάση αυτής της εκδοτικής προσπάθειας. Τη Lidia Kisliakova στην οποία οφείλεται η ενοποίηση των υποσημειώσεων με βάση τις βραχυγραφίες της Βιβλιογραφίας· τη Μαίρη Μούζουρου που εργάστηκε στις διορθώσεις των κειμένων, συνέταξε τη Βιβλιογραφία, το Ευρετήριο και τις εσωτερικές παραπομπές· τον γραφίστα Γιάννο Χριστοφόρου για την άρτια σελιδοποίηση, το υπεύθυνο πέρασμα όλων των διορθώσεων και τη γενική επιμέλεια του κειμένου. Τέλος, τον αγαπητό φίλο Περικλή Δουβίτσα, για την ένταξη του βιβλίου αυτού στη «Νεφέλη» και την ξάγρυπνη γενική εποπτεία της έκδοσης.

Λευκωσία, Δεκέμβριος 2019

ΜΕΡΟΣ Α

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Σε όλο το βιβλίο, τα παραθέματα στίχων από τον *Ερωτόκριτο*, προέρχονται από την πέμπτη, «βελτιωμένη έκδοση» του κειμένου από τον Στυλιανό Αλεξίου (Ερμής, Αθήνα 2008). Η μόνη ορθογραφική παρέμβασή μου είναι η υιοθέτηση του μονοτονικού και η κατάργηση της υποτακτικής. Με τις βραχυγραφίες Α, Β, Γ, κλπ. δηλώνονται αντίστοιχα τα πέντε μέρη του έργου και με αραβικούς αριθμούς οι στίχοι σε κάθε μέρος.

Επίσης, στο βιβλίο, το όνομα *Ερωτόκριτος* (με κυρτά στοιχεία) χρησιμοποιείται για παραπομπή στο έργο του Κορνάρου· και το όνομα *Ερωτόκριτος*, *Ρωτόκριτος*, *Ρώκριτος* (με όρθια στοιχεία) για τον ομώνυμο ήρωα του έργου.

1.
ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ VS ΠΙΣΤΟΦΟΡΟΣ.
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ*

Αντικείμενο της εργασίας αυτής αποτελεί η μελέτη του πολλαπλώς αντιθετικού ζεύγους Ερωτόκριτος/Πιστόφορος, με βάση τη θέση που αυτό κατέχει στην αφηγηματική/δραματική και στη θεματική δομή του *Ερωτόκριτου*. Ειδικότερα, εξετάζεται η λειτουργία του συγκεκριμένου ζεύγους, που αποτελεί, κατά την κρίση μου, τη χαρακτηριστικότερη ιδεολογική σήμανση στο έργο του Κορνάρου και κωδικοποιεί με έντεχνο, λογοτεχνικό τρόπο την κοσμοθεωρία του βενετοκρατικού ποιητή σε ό,τι αφορά στα δύο κύρια ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του: εκείνου που παραμένει προσηλωμένο στο Βυζάντιο (και θεωρεί την Κωνσταντινούπολη ως το αδιαμφισβήτητο ιδεολογικό και πολιτικό κέντρο του ελληνισμού)· και εκείνου που έχει στραφεί προς τη Δύση (και έχει αντικαταστήσει το ίνδαλμα της Πόλης με εκείνο της Βενετίας).¹ Ή αλλιώς: του φιλο-

* Μια πρώτη μορφή της μελέτης αυτής διαβάστηκε ως ανακοίνωση στο ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο «Neograeca Medii Aevi» (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Οκτώβριος 2005)· διαβάστηκε επίσης σε μορφή διάλεξης στο μεταπτυχιακό σεμινάριο του Νεοελληνικού Τμήματος του Πανεπιστημίου του Σίδνεϋ (Ιανουάριος 2006). Ευχαριστίες για χρήσιμα σχόλια οφείλω στους Στυλιανό Αλεξίου, Μάρθα Αποσκήτη, Alfred Vincent, Matthias Kappler, Σταματία Λαουμπτζή, Αναστασία Μαρκομιχελάκη, Μαριλίτσα Μητσού, Ρένα Παπαδάκη, Βρασίδα Καραλή και Νίκο Χατζηνικολάου.

1. Προς την κατεύθυνση των ιδεολογικών και κοσμοθεωρητικών δομών που διέπουν την Κρητική Λογοτεχνία, κινείται το μελέτημα του Νικόλαου Β. Τωμαδάκη με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ο εθνικός χαρακτήρας της Κρητικής Λογοτεχνίας» (Τωμαδάκης 1945). Πρβλ. εδώ την ακόλουθη παρατήρηση: «Ο Κρητικός Ελληνισμός θά 'πρεπε να διαλέξει ανάμεσα σε ό,τι λεγόταν Ανατολή και σε ό,τι ακουγόταν Δύση. Αυτό το δί-στρατο ήταν μπροστά του, τον ένα δρόμο τον ζούσε κι όλας, τον άλλο κάποιιοι του πρότειναν, του προπαγάνδιζαν μάλιστα να τον τραβήξει.» (ό.π., σ. 19). Απόψεις για τη σημασία του *Ερωτόκριτου* στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των νεοελλήνων περιέχουν και τα ακόλουθα μελετήματα, τα οποία παραθέτω σε χρονολογική σειρά δημοσίευσης, αφού υπενθυμίσω τη γνωστή άποψη του Παλαμά του 1907 ότι «ο ποιητής του *Ερωτόκριτου*, αυτός είναι ο μέγας του Ελληνικού Έθνους και αθάνατος ποιητής» (Παλαμάς: 301)· Ζακυνθινός 1931: 70-76· Τωμαδάκης 1937: 136-37· Κριαράς 1965: 6-9·

βυζαντινού και του φιλοβενετικού, καθώς όρισε τα δύο ιδεολογικά ρεύματα της Κρήτης η Χρύσα Μαλτέζου. Το πρώτο, «που αντιδρούσε στην αλλαγή, έμενε πιστό στη συντήρηση της βυζαντινής παράδοσης και κάποτε μάλιστα επιζητούσε επανασύνδεση με τον κωνσταντινουπολιτικό κορμό» και το δεύτερο, «που αποδεχόταν τα δεδομένα της νέας εποχής, ελίσσόταν και προσαρμόζόταν στην καινούρια ιστορική εμπειρία».²

*

Θα ξεκινήσω την εξέταση λοξοδρομώντας προς ένα κείμενο της κυπριακής γραμματείας, την *Εξήγησιν της γλυκείας χώρας Κύπρου* του Λεοντίου Μαχαιρά, και θα σταματήσω σ' ένα ιστορικό συνοικέσιο που αφορά στην Κύπρο και το Βυζάντιο, αφού και στον *Ερωτόκριτο* ένα επισημμένο συνοικέσιο ανάμεσα στο Βυζάντιο και στην Αθήνα αποτελεί κομβικό γεγονός που επηρεάζει καθοριστικά την εξέλιξη της δράσης του έργου.

Ο Κύπριος χρονικογράφος εκφράζει με το ακόλουθο σχόλιο την απογοήτευση και τη θλίψη του για την αποτυχία του συνοικεσίου ανάμεσα στην πριγκίπισσα του Βυζαντίου, τη θυγατέρα του αυτοκράτορα Καλογιάννη Παλαιολόγου, και στον νεαρό διάδοχο του ρηγάτου της Κύπρου, Πέτρο Β', η θετική απόληξη του οποίου θα επηρέαζε θετικά, κατά την αντίληψή του, την ιστορική πορεία της Κύπρου:

Και διά την παλαιάν μισητείαν τους Φράγγγους
με τους Ρωμαίους, δεν edιάλεξαν το καλλίτερον.

(D § 348)³

Το «καλλίτερον» βέβαια για την ιστορική τύχη της Κύπρου, αφού ο απολύτως προσηλωμένος στην ιδέα του Βυζαντίου κύπριος συγγραφέας, θεωρεί ότι ο «φυσικός αφέντης της Κύπρου» είναι ο «βασιλέας της Κωνσταντινόπολις» (D§ 158) και σ' αυτόν στηρίζει τις ελπίδες του για τη μελλοντική αποκατάσταση της

Danielsen 1985: 56-116. Ζητήματα ιδεολογίας (για άλλο έργο της Κρητικής Λογοτεχνίας) συζητά και η Μάρθα Αποσκήτη με αφορμή τις απόψεις του Σάθα για τον πατριωτικό χαρακτήρα της *Amorosa Fede* (Αποσκήτη 1991: 35-40). Για μια γενικότερη θεώρηση του θέματος της συνείδησης και της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης κατά την εποχή που μας απασχολεί εδώ βλ. Τσουγκαράκης 2001: 25-45 και Κακλαμάνης 2006: 25-45 και 47-71, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

2. Μαλτέζου 1998: 5-6.

3. Για τα παραθέματα από τον Μαχαιρά παραπέμπω στις αριθμημένες παραγράφους της έκδοσης Dawkins (με τη συντομογραφία D §). Βλ. Μαχαιράς.

Κύπρου, όπως, τηρουμένων των αναλογιών, και οι λόγιοι του 19ου αιώνα που αναπτύσσουν το ουτοπικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Η σωτηρία, δηλαδή, του νέου ελληνισμού συναρτάται με την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Από την άλλη, ο Λεόντιος Μαχαιράς υπηρετεί με όλες του τις δυνάμεις το φραγκοκυπριώτικο ρηγάτο της Κύπρου, αφού με την οξεία πολιτική του αίσθηση, διαβλέπει ότι, υπό τις συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις, η ισχύς αυτού του ρηγάτου αποτελεί τη μόνη άλλη δυνατότητα της Κύπρου να διατηρηθεί στον χριστιανικό κόσμο και να μην περάσει οριστικά στο Ισλάμ. Πάντοτε όμως στη βυζαντινή του συνείδηση υπάρχει η ελπίδα και η πίστη ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα ξεπεράσει την προσωρινή κρίση και θα επανακτήσει τις παλιές επαρχίες της.⁴

Αυτά ο Μαχαιράς. Ένας κατά κάποιον τρόπο πρόγονος του Κορνάρου, τουλάχιστον στον τομέα των γλωσσικών επιλογών, στην απόφαση δηλαδή να γράφει ένα εκτενές και φιλόδοξο έργο (στην πραγματικότητα το έργο της ζωής του) στην καθομιλουμένη γλώσσα του λαού του, τη μεσαιωνική κυπριακή διάλεκτο.⁵ Παράλληλα, ο Μαχαιράς είναι ένας συνειδητός Χριστιανός, με ακλόνητη πίστη, γι' αυτό και δηλώνει απερίφραστα, ήδη στις πρώτες φράσεις του έργου του, ότι την «Εξήγησή» του τη γράφει εν ονόματι αυτής της πίστης:

Εβουλεύτηκα, εν ονόματι του αγαθού Θεού του εν τριάδι
προσκυνομένου,
να εξηγηθώ περί της ακριβής χώρας Κύπρου. (D § 1)

Ο Κορνάρος, από την άλλη,⁶ δεν μοιάζει να είναι απλώς απομακρυσμένος από την ιδέα της ανασύστατης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας· αλλά στο συνολικό

4. Για το θέμα της ιδεολογίας και της ιστορικής συνείδησης του Μαχαιρά, βλ. Βρυώνης 1989: 32· Kyrtis 1993: 167-281· Grivaud 1996: 939-940 και 1066-1084· Πιερής 1997: 35-54· Κύρρης 1997: 97-106· Nicolaou-Konnari 1998: 55-80· Pieris 2005: 107-115.

5. Για τη σχέση Μαχαιρά-Κορνάρου, βλ. Πιερής 2005: 215-220. Εκτενέστερη εκδοχή του μελετήματος αυτού με διορθώσεις περιλαμβάνεται στον τόμο *Ζητήματα Ποιητικής* στον Ερωτόκριτο, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, 2006: 237-247 [βλ. κι εδώ: 141-150].

6. Ας ξεκαθαρίσουμε και τούτο. Όταν λέμε ο «Μαχαιράς», ο «Κορνάρος», φυσικά και δεν αναφερόμαστε στα πρόσωπα ως εάν να γνωρίζαμε επακριβώς τη βιογραφία και την παιδεία τους· εννοούμε πιο πολύ αυτό που δείχνουν τα κείμενά τους –άλλωστε αυτά είναι στην πραγματικότητα τα μόνα σίγουρα τεκμήρια. Για τον Κορνάρο, ειδικότερα, και μολονότι οι συστηματικές έρευνες του Νίκου Παναγιωτάκη μας έχουν δώσει μια σχετική πειστική εκδοχή, στην πραγματικότητα δεν έχουμε ακόμη μιαν οριστική και γενικά αποδεκτή χρονολόγηση της ζωής και της συγγραφής του έργου του, κάτι που θα βοηθούσε στην καλύτερη κατανόηση των πνευματικών δεδομένων και των πολιτισμικών ζυμώσεων της περιόδου κατά την οποία συνθέτει το έργο του.

κοσμοθεωρητικό δράμα που προκύπτει από το έργο του, επιφυλάσσει μίαν ειρωνική (για να χρησιμοποιήσω τον πιο ανώδυνο όρο που θα μπορούσα) αντιμετώπιση του Βυζαντίου.

Η ειρωνεία του Κορνάρου είναι διπλή. Πρώτον, αν τοποθετήσουμε τη δράση του έργου του στη συγχρονία της, την εποχή δηλαδή που γράφεται και κυκλοφορεί ο *Ερωτόκριτος* (17ος αιώνας), τότε είναι σαφές ότι το Βυζάντιο ούτε χώρες κατέχει, ούτε κάστρα ορίζει, ούτε πλούτη και δόξα διαθέτει, καθώς διατείνεται ο αφηγητής του έργου, αλλά και κάποια κεντρικά πρόσωπα της δράσης (ο βασιλιάς Ηράκλης, η βασίλισσα Αρτέμη και, από άλλη σκοπιά, η Νένα Φροσύνη), προκειμένου να πείσουν την Αρετούσα ότι ο Πιστόφορος αποτελεί την καλύτερη επιλογή για τον γάμο της. Και βεβαίως την αλήθεια για την πραγματική κατάσταση του Βυζαντίου τη γνωρίζει πολύ καλά το αναγνωστικό κοινό της εποχής όπου γράφεται και δημοσιοποιείται ο *Ερωτόκριτος*. Αν πάλι τοποθετήσουμε τη δράση στον κύριο ιστορικό χρόνο που εξυπακούει το έργο, στην αρχαία Ελλάδα, τότε το Βυζάντιο είναι φυσικά ανύπαρκτο με κάθε έννοια.

Όλα αυτά που κάποιος αφελής θα τα χαρακτήριζε ως προφανή αδυναμία του έργου και θα τα απέδιδε σε έλλειψη ιστορικής αίσθησης εκ μέρους του Κορνάρου,⁷ αποκτούν άλλο νόημα μόλις συλλογιστούμε ότι ο βενετοκρατικός ποιητής ίσως είχε σαφή στόχο να υπονομεύσει εκείνη την ιδεολογία που αναζητούσε στο Βυζάντιο (στην πραγματικότητα στην ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας) τη λύση για την ιστορική τύχη του ελληνισμού ή ακριβέστερα, εκείνων των πληθυσμών (και ανάμεσά τους αρκετών ελληνόφωνων) που δεν θεωρούσαν ως οριστική λύση τη θέση τους μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία αντικατέστησε τη Βυζαντινή.⁸

7. Τις αντιλήψεις αυτές (Σάθας, Γιάνναρης) τις συζητά ήδη ο Ξανθουδίδης (1915: XXXIV-XXXV), όχι πάντοτε προς τη σωστή κατεύθυνση· αργότερα, ο Στυλιανός Αλεξίου υποστηρίζει με πειστική επιχειρηματολογία ότι το έργο δεν έχει ιστορικό, αλλά ιστορικοφανή χαρακτήρα, γι' αυτό «ο χαρακτήρ του έργου όχι μόνον επέτρεπε, αλλ' επέβαλλε τους αναχρονισμούς», αφού ο Κορνάρος δεν επεδίωξε να αναπαραστήσει την ιστορική πραγματικότητα, αλλά «να αναδημιουργήσει μίαν διαφορετικήν, οραματικήν πραγματικότητα». Βλ. Αλεξίου 1952 [=του ιδίου, 1999a : 25-29]. Βλ. και στου ιδίου, 1980: ογ'πα'. Ας σημειωθεί πάντως ότι και σε δυτικά ανάλογα έργα (μερικά από τα οποία μπορούν να θεωρηθούν πρότυπα έργων της κρητικής λογοτεχνίας) παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό το φαινόμενο της ανάμιξης διαφορετικών ιστορικών περιόδων.

8. Για την άποψη ότι η Οθωμανική δεν αντικατέστησε απλώς τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αλλά αποτέλεσε τη συνέχειά της, βλ. Babinger 1978 (πρόκειται για βιογραφία του Μεχμέτ του Πορθητή, με στοιχεία για τη φιλοσοφία του Μεχμέτ που αφορά στη συνέχεια της εξουσίας)· Balivet 1994 (γενική ιστορία των επαφών Βυζαντινών - Σελτζούκων/

Πρόκειται, επομένως, για ένα έργο όχι ιστορικό, αλλά “ιστορικοφανές” ή όπως το χαρακτήρισε ο Αλεξίου «ιστορικά ανακριβούς». ⁹ Τί σημαίνει αυτό; Πριν απ’ όλα σημαίνει έργο ελευθερωμένο από τον κορσέ της ιστορίας, ώστε ο ποιητής να μπορεί να δημιουργήσει ένα ιστορικοφανές πλαίσιο το οποίο να τον βοηθήσει στον κρυμμένο στόχο του που είναι ο διδαχτισμός, δηλαδή ο πολιτικός και ηθικός στόχος. Σε μια τέτοια προοπτική δεν υπάρχει «σύγχυση τόπων και χρόνων» για την οποία επικρίθηκε ο Κορνάρος: ¹⁰ αλλά συνειδητή επιλογή της “σύγχυσης” (δηλαδή της ανάμιξης γεωγραφικών περιοχών και ιστορικών περιόδων) προκειμένου ο ποιητής να δημιουργήσει έναν πιο “ευρύχωρο” πολιτισμικό και λογοτεχνικό χώρο, έναν «ιδανικό διαχρονικό χώρο», ¹¹ μέσα στον οποίο να πραγματώσει όχι μόνο το ποιητικό, αλλά και το κοσμοθεωρητικό του όραμα. ¹²

Οι «αναχρονισμοί», τους οποίους επισημαίνει ο Ξανθουδίδης και σχολιάζει ορθώς ο Αλεξίου, ¹³ είναι πρόσθετο στοιχείο ιστορικής ασάφειας που επιτρέπει στον ποιητή να ενσωματώσει έντεχνα στο έργο του (δηλαδή να τις κρύψει), ¹⁴ απαντήσεις σε κρίσιμες απορίες (ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές) της εποχής του. Θα επανέλθουμε σε αυτό παρακάτω.

Οθωμανών, με νύξεις στο θέμα της συνέχειας)· Zachariadou 1996 (αναφορά στα προνόμια που έδωσαν οι Οθωμανοί στην Ορθόδοξη Εκκλησία)· Petropoulou 2001(βλ. ειδικά σ. 270 για ορθόδοξους ιστοριογράφους στις αρχές του 19ου αιώνα που τονίζουν τη συνέχεια Βυζαντινής > Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).

9. Βλ. Αλεξίου 1999a: 25.

10. Η παρατήρηση ανήκει στον Βουτιεριδη (1927: 30) και σχολιάζεται από τον Αλεξίου (1999a: 26).

11. Βλ. Κακλαμάνης 2006: 66.

12. Αξίζει να σημειωθεί ότι, μολονότι αρνητική η στάση του Βουτιεριδη στο φαινόμενο της ανάμιξης τόπων και χρόνων, περιέχει μια σημαντική παρατήρηση. Ότι δηλαδή και σε όλα τα δυτικά ιπποτικά έπη πριν, κατά και μετά την Αναγέννηση, παρατηρείται η ανάμιξη διαφορετικών ιστορικών περιόδων. Συνεπώς ο Κορνάρος δεν πρωτοτυπεί στο σημείο αυτό αλλά δανείζεται μια παγιωμένη λογοτεχνική σύμβαση προκειμένου να «χωρέσει» στο έργο του τις σύνθετες λογοτεχνικές και ιδεολογικές του στοχεύσεις.

13. Αλεξίου, 1999a: 28-29.

14. Με την έννοια της απόκρυψης δεν εννοώ ότι συνειδητά ο Κορνάρος θέλησε να κρύψει τα βαθύτερα πολιτικά νοήματα του έργου του. Εννοώ ότι αυτά είναι ενταγμένα κατά τέτοιο τρόπο στο κείμενο, ώστε να μην αποτελούν μιαν εύκολα αναγνωρίσιμη παράμετρο. Ίσως αυτό εξηγεί γιατί ένα τόσο πολυδιαβασμένο και πολυμελετημένο έργο συνεχίζει ακόμη να κρύβει, εν πολλοίς, την εκρηκτική αλήθεια του ως προς το θέμα του ιστορικού προσανατολισμού και την ανατρεπτική ιδεολογία του σε θέματα πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης του νέου ελληνισμού.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να προσθέσω ότι, σε αντίθεση προς τον Λεόντιο Μαχαιρά, ο Κορνάρος όχι μόνο δεν μοιάζει να είναι Χριστιανός (κι αυτό έχει κάποια σημασία για τους ιδεολογικούς στόχους του έργου του), αλλά υπονομεύει κάθε θεοκρατική αντίληψη, έχοντας σαφέστατα αντικαταστήσει την ιδέα της χριστιανικής πίστης με την ιδέα της επιστήμης.¹⁵ Και ως προς τη σχέση του Κορνάρου με την επιστημονική σκέψη της εποχής του, αρκεί να υπενθυμίσω εδώ τα πορίσματα της μελέτης του Massimo Peri, ο οποίος έδειξε ότι ακόμη και σε αυτό το τόσο λεπτό θέμα του έρωτα ο Κορνάρος έχει μιαν επιστημονική προσέγγιση, αφού εξηγεί όλες τις πτυχές αυτής της «αρρώστιας» από τον πόθο με βάση την επιστήμη της ιατρικής της εποχής του.¹⁶

Παράλληλα, και σε αντίθεση με τη δήλωση της ακλόνητης πίστης του Μαχαιρά στην Αγία Τριάδα της χριστιανικής πίστης, ο Κορνάρος ξεκινά τον πρόλογο του με κάτι περίεργες φράσεις με τις οποίες εντοπίζει το έργο του στην Αθήνα και σε μιαν «περαζόμενη» εποχή κατά την οποία η «πίστη» κάποιων Ελλήνων δεν είχε ούτε «θεμέλιο», ούτε «ρίζα». Με τις λέξεις «θεμέλιο» και «ρίζα» ο ποιητής ίσως αναφέρεται υπαινικτικά στη χριστιανική θρησκεία, στην οποία ασκεί κριτική για την ηθικολογική στάση της απέναντι στο θέμα του έρωτα, ειδικότερα στο θέμα του ερωτικού πάθους και της σωματικής απόλαυσης. Σημειώνω εδώ ότι οι συγκεκριμένες φράσεις στον πρόλογο του έργου έχουν απασχολήσει τους μελετητές του *Ερωτόκριτου*, οι οποίοι έχουν δώσει διάφορες ερμηνείες, μερικές από τις οποίες είναι εντελώς αλληλοσυγκρουόμενες.¹⁷

Εύστοχη θεωρώ μιαν πρόσφατη ερμηνευτική παρατήρηση του Βρασίδα Καρράλη, ο οποίος θεωρεί ότι στους πρώτους στίχους του κειμένου («Στους περαζόμενους καιρούς που οι Έλληνες ορίζα / κι οπού δεν είχε η πίστη τως θεμέλιο μηδέ ρίζα, / τότες μια αγάπη μπιστική στον κόσμο εφανερώθη», Α 19-21) και

15. Άστοχη είναι η επιχειρηματολογία του Ξανθουδίδη, ο οποίος προσπαθώντας (ορθώς) να αντικρούσει την εσφαλμένη άποψη των Σάθα και Πολίτη περί ύπαρξης παλαιότερου αρχέτυπου, το οποίο μετέφρασε ή διασκεύασε ο Κορνάρος, ανακαλύπτει σωρεία «χριστιανικών υπαινιγμών» στο έργο (Ξανθουδίδης 1915: XXXI).

16. Βλ. Peri 1996 και ελληνική μετάφραση Peri 1999. Για τον «επιστημονικό» χαρακτήρα ορισμένων αντιλήψεων και εξηγήσεων του Κορνάρου, βλ. και Αλεξίου 1980: οβ'. Τον συγκεκριμένο προβληματισμό εμπλουτίζει προς μια νέα κατεύθυνση η ανακρίβωση «Μάισσα που κατέβαζε τον ουρανό με τα άστρα». Μαγεία και Αλχημεία στον *Ερωτόκριτο* του Κορνάρου», στο *Γ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Χανιά, Οκτ. 2006) Βλ. Ακουμτζή 2006.

17. Βλ. π.χ. Ξανθουδίδης 1915: XL-XLII, όπου κωδικοποιεί τις παλαιότερες απόψεις (Σάθα, Πολίτη) που υποστήριξαν με βάση το χωρίο αυτό την αντίθεση του ποιητή προς τη χριστιανική πίστη, και συμφωνεί με τον Γιάνναρη ο οποίος υποστηρίζει την προσήλωση του ποιητή στη χριστιανική πίστη. Βλ. επίσης Δημαράς 1985: 347-360.

ιδιαίτερα με το επίρρημα «τότες», ο ποιητής τονίζει ότι η «μπιστική αγάπη» δεν θα μπορούσε να υπάρξει στη δική του εποχή, την εποχή δηλαδή του χριστιανισμού. Ο Κορνάρος, γράφει ο Καραλής, «τονίζει ότι όταν δεν κυριαρχούσε ο χριστιανισμός, τότε ακριβώς η αγάπη ήταν αληθινή. Η αγάπη αυτή μάλιστα δε χρειαζόταν μεταφυσική πίστη ούτε προσδιοριζόταν από τη θρησκεία γιατί ήταν σωματικός πόθος, φυσική λειτουργία και ανάγκη του κορμιού».¹⁸

Προσθέτω ότι εκτός από το χρονικό επίρρημα «τότες» στους πρώτους στίχους, ο Κορνάρος φροντίζει αμέσως πιο κάτω να επιτείνει το αίσθημα ότι ένα τέτοιο «κάμωμα πολλά ακριβό» του ερωτικού πόθου («και με τιμή ήσα δυο κορμιά στου πόθου το καμίνι») «εγίνη εις την Αθήνα». Αλλά πότε; «Σ' έτοιους καιρούς», μας λέει, όταν η Αθήνα «ήτονε τση μάθησης η βρώσις / και το θρονί της αφεντιάς κι ο ποταμός της γνώσης». Εδώ πιστεύω βρίσκεται το βασικό κλειδί που ο ποιητής θέλησε να μας δώσει προκαταρκτικά, προκειμένου να ξεκλειδώσουμε το κείμενό του από την σκοπιά της ιδεολογίας και της κοσμοθεωρίας του. Ο «θρόνος», που στο μονοθεϊστικό σύστημα της χριστιανικής θρησκείας προορίζεται μόνο για τον Θεό, εδώ αποδίδεται στη μάθηση και στη γνώση, όπως αυτή είχε κορυφωθεί στην αρχαία Ελλάδα με επίκεντρο την Αθήνα. Αν καταλαβαίνω σωστά, το κείμενο λέει ότι η Αθήνα είχε γίνει το «θρονί της αφεντιάς» (είχε δηλαδή την «κυριότητα», και την «αρχοντιά»,¹⁹) επειδή «ήτονε τση μάθησης η βρώσις / [...] κι ο ποταμός της γνώσης». Αυτό το ποτάμι της μάθησης και της γνώσης που διατρέχει όλο τον *Ερωτόκριτο* αποτελεί τη βασική κοίτη μιας αποφασισμένης ιδεολογικής και φιλοσοφικής διαδρομής, η οποία υποσκάπτει την παντοκρατορία του χριστιανισμού.

Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι το θέμα αυτό, δεν έχει σχολιαστεί στον βαθμό που του αξίζει. Και κάποιες ερμηνείες τείνουν να το υποβαθμίσουν ως κάτι που δεν χρειάζεται να του δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα. Θα έλεγα ότι υποκρύπτεται εδώ ένας φόβος της κριτικής (που εκφράστηκε από κατά τεκμήριο Χριστιανούς μελετητές) να εμβαθύνει στο θέμα, ανακαλύπτοντας ενδεχομένως μιαν κάποια σοβαρότερη ρήξη του συγγραφέα του *Ερωτόκριτου* με το θέμα της χριστιανικής θρησκείας.²⁰

18. Καραλής 2004: 106.

19. Όπως ερμηνεύουν τη λέξη «αφεντιά» στο γλωσσάρι της έκδοσής τους ο Ξανθουδίδης και ο Αλεξίου.

20. Άστοχη είναι η προσπάθεια του Σπύρου Ευαγγελάτου να παρουσιάσει, χωρίς κανένα τεκμήριο ή κάποιο κειμενικό ενδόσημο, έναν Κορνάρο ορθόδοξο χριστιανό. Γράφει: «Απαραίτητα ο Βιτσέντζος αυτός [που έγραψε τον *Ερωτόκριτο*] πρέπει να διαθέτει ελληνική εθνική συνείδηση, που μια απόδειξή της, είναι το θρησκευτικό δόγμα. Νομίζω δηλαδή ότι ο ποιητής του *Ερωτόκριτου* ήταν πιθανότατα ορθόδοξος.» (Ευαγγελάτος 1985: 124).

Κάποιες πρώιμες παρατηρήσεις για έλλειψη χριστιανικής πίστης στον *Ερωτόκριτο* (Σάθας, Νικόλαος Πολίτης) αποκρούονται από τη μεταγενέστερη κριτική. Ήδη ο Γιάνναρης αποκρούει ως εσφαλμένη την άποψη του Σάθα «περί ελλείψεως χριστιανικού αισθήματος»,²¹ ενώ ο Ξανθουδίδης αποκρούοντας την άποψη του Νικολάου Πολίτη θεωρεί τον Κορνάρο «καλό χριστιανό», αφού άλλωστε «εύχεται υπέρ αφέσεως αμαρτιών αυτού εις τον επίλογον».²² Ο Αλεξίου διαπιστώνει τη «συστηματική απομάκρυνση του θρησκευτικού στοιχείου», δεν συνδυάζει όμως αυτή την απομάκρυνση με την ιδεολογική ταυτότητα του έργου, αλλά θεωρεί ότι «η αφαίρεση του χριστιανικού στοιχείου έχει κυρίως λογοτεχνικό χαρακτήρα» και τη συνδέει με το ρόλο που παίζει στον *Ερωτόκριτο* η Φύση ως οντολογική έννοια.²³

Πιστεύω ότι το θέμα δεν είναι τόσο απλό. Και θεωρώ εντελώς απαραίτητο να προχωρήσει η έρευνα και η ερμηνεία και προς την κατεύθυνση της αντιδικίας του Κορνάρου με τη χριστιανική θρησκεία, όπως αυτή διαπιστώνεται από τον τρόπο που διαχειρίζεται το θέμα της χριστιανικής πίστης με βάση τον κύριο φορέα της στο έργο που είναι ο Πιστόφορος. Από αυτή την άποψη ίσως να μην είναι τυχαίο ότι ένας από τους θεωρητικούς συνομιλητές του Κορνάρου είναι πιθανότατα, καθώς έχει πρόσφατα υποστηριχθεί, ο γνωστός διανοούμενος, επιστήμονας και φιλόσοφος Francesco Barozzi,²⁴ ο οποίος είχε καταδικαστεί για τις ιδέες του από την Ιερά Εξέταση.²⁵ Και να προσθέσω ότι ίσως να μην είναι τυχαίο ότι από την πιο σύγχρονη καθιερωμένη βιβλιογραφία περί του Κορνάρου, εκείνος που υπογραμμίζει την εξαφάνιση του θρησκευτικού, χριστιανικού στοιχείου από τον *Ερωτόκριτο*, είναι ο σημαντικότερος Έλληνας μελετητής του διαφωτισμού, ο Κ. Θ. Δημαράς, ο οποίος σημειώνει ότι, όπου είναι απαραίτητο για την πλοκή του έργου, ο Κορνάρος έχει αντικαταστήσει το χριστιανικό στοιχείο με το μαγικό.²⁶

21. Γιάνναρης 1889: 2 (σημ. 1).

22. Ξανθουδίδης 1915: XLI.

23. Αλεξίου 1980: οα'-οβ'.

24. Σε ανακοίνωση της Σταματίας Λαουμτζή στο Συνέδριο *Medii Aevi Neograeca* (Ιωάννινα, Νοέμβριος 2005) με τίτλο «“Τον Ουρανό παρακαλώ...” / “Στον Ουρανό εγράφη...”». Μαγεία, αστρολογία και κοσμολογικές αντιλήψεις στον Κορνάρο» (βλ. Λαουμτζή 2005)

25. Γενικότερα για τον Barozzi, βλ. Παναγιωτάκης 1974: 232-51 [=Παναγιωτάκης 2002: 65-90] και Γιαλαμά 1990: 300-403. Βλ. επίσης Barozzi 2004, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

26. Δημαράς 1975: 81. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Ν. Β. Τωμαδάκης, στο μελέτημα «Ο εθνικός χαρακτήρας της Κρητικής Λογοτεχνίας», που αναφέραμε πιο πάνω (βλ. εδώ σημ. 1), και μέσα σε μια κατά τα άλλα απλουστευτική σύγκριση με την καλλι-

Αυτά, για ένα μεγάλο ιδεολογικό και κοσμοθεωρητικό θέμα στο οποίο προς το παρόν δεν θα επεκταθώ περισσότερο. Υπενθυμίζω μόνο ξανά ότι ο Κορνάρος είναι καθολικός, επομένως η αντιδικία μπορεί να γίνεται στη συγκεκριμένη περίπτωση εντονότερη επειδή ο “βυζαντινός” χριστιανισμός αντιμετωπίζεται από τη σκοπιά ενός βενετοκρατικού, θρεμμένου με δυτική παιδεία, ή όπως σωστά τονίζει με αφοριστικό τρόπο ο Egil Danielsen, «Ο Κορνάρος δεν μπορεί να συμερίζεται τα εθνικά αισθήματα των ορθόδοξων Ελλήνων. Και θα ήταν παραλογισμός να θεωρήσουμε ότι ένας Βενετός ευγενής θα ήταν υποστηρικτής της αποκατάστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μάλιστα της Μεγάλης Ιδέας».²⁷ Παραπέμπω επίσης στις συστηματικές μελέτες της Rosemary Bancroft-Marcus που φωτίζουν τη γνώση μας για την επιστημονική και πολιτική δραστηριότητα των Κρητικών Ακαδημιών και προσφέρουν σημαντικές παρατηρήσεις για την «επιστημονική εικόνα» του *Ερωτόκριτου*.²⁸ Υπενθυμίζω τέλος τη μελέτη του Καραλή στην οποία αναφέρθηκα πιο πάνω, η οποία προσφέρει μιαν προωθημένη ερμηνευτική προσέγγιση στον τρόπο που ο Κορνάρος ασκεί κριτική στις αξίες της χριστιανικής παράδοσης.²⁹

*

Καιρός να επικεντρωθούμε στο κύριο ζητούμενο αυτής της εργασίας. Ξεκινώ από την ιμπρέζα του Πιστόφορου:³⁰

τεχνική πορεία και αγωνία του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου, υποστηρίζει ορθά ότι ο Κορνάρος «στάθηκε έξω από τον Χριστιανισμό, που μπορούσε να του γενεί κρίκος συνδετικός, πέρασμα για τη μεταφυσική αγωνία. Δυστυχώς η Κρητική Λογοτεχνία δεν έχει τον Θεοτοκόπουλό της!» (Τωμαδάκης 1945: 21).

27. Danielsen 1985: 109.

28. Bancroft-Marcus 1982/3: 47-76· της ίδιας, 1992: 21-45· της ίδιας, 1995: 117-130.

29. Καραλής 2004. Το βασικό συμπέρασμα του Καραλή, ότι ο Κορνάρος «γράφει για έναν κύκλο ανθρώπων που δεν αμφισβητούνται και δεν αντιμετωπίζουν εξωτερικές προκλήσεις» και ότι το «ουτοπικό σκηνικό μιας άχρονης Αθήνας αποτελεί την εξιδανικευμένη απεικόνιση της αριστοκρατικής τάξης του Κορνάρου, ενός κλειστού κύκλου ανθρώπων που ενδίδει στις παραστάσεις του φαντασιακού για να αντιμετωπίσει την κοινωνική κινητικότητα που απειλεί τα προνόμιά τους», (Καραλής 2004: 110) δεν με βρίσκει απολύτως σύμφωνο. Και τούτο διότι εστιάζει μόνο στη διπολική σχέση «Κρήτη-Αθήνα» και δεν φαίνεται να υπολογίζει την τρίτη κρίσιμη παράμετρο, το Βυζάντιο, με τη δυναμική παρουσία του οποίου δημιουργείται μια τριπολική ιδεολογική σχέση. Η ρηξικέλευθη πάντως αυτή μελέτη, και παρά το δοκιμαϊκό χαρακτήρα της, μας υποχρεώνει να συζητήσουμε από μιαν πιο τολμηρή σκοπιά τις κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις που εγγράφονται στο έργο του Κορνάρου.

30. Για τις ιμπρέζες της γκιόστρας του *Ερωτόκριτου*, θεμελιακό παραμένει το μελέτημα του Gareth Morgan «Τα εμβλήματα του *Ερωτόκριτου*», το οποίο δημοσιεύτηκε σε

Τούτος αγάπα κ' ἤλπιζε μια κόρη να νικήσει
 και μ' ὄλο οπού 'χε δυσκολιές, δε θέ να την αφήσει,
 μα ελόγιαζε χαιράμενο τέλος να ξετελειώσει,
 να κάμει το 'χε πεθυμιά και τ' ἄγρια να μερώσει.
 Κ' η σγουραφιά της κεφαλής ἤδειχνε την ελπίδα,
 γιατί 'χε κλήμα δροσερό μ' ὁμορφην αγγουρίδα
 κ' ἤλεγε ο στίχος κ' η γραφή: «Με τον καιρόν ελπίζω
 να φάγω τ' ὄξινο, γλυκύ, που εδά δε γεματίζω.»

(B 427-434)

Ο Κορνάρος πολύ έντεχνα προοικονομεί εδώ την κύρια γραμμή της μυθιστορίας του, αυτής που θα στηριχτεί στην τριγωνική σχέση Ερωτόκριτου - Αρετούσας - Πιστόφορου. Η αίσθηση ενός ανέραστου Πιστόφορου που, στην εξέλιξη της πλοκής του έργου, θα επιταθεί από την αποτυχία του να κάνει, διά του συνοικεσίου, γυναίκα του την Αρετούσα, δείχνει ότι η επιλογή του ονόματος «Ερωτόκριτος» από τον Κορνάρο για τον κύριο ήρωα του έργου του και βασικό αντίπαλο του Πιστόφορου στον ερωτικό αγώνα, δεν είναι τυχαία.³¹ Το

μετάφραση και επιμέλεια του Νίκου Παναγιωτάκη στο περ. *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971) 9-51 και συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο του ιδίου, (Παναγιωτάκης 2002: 251-296). Ο Morgan πάντως περιορίζεται στην αναζήτηση των πηγών του Κορνάρου στα ευρωπαϊκά γραμματειακά συμφραζόμενα και δεν ασχολείται καθόλου με τη συγκεκριμένη λειτουργία τους μέσα στο κείμενο του *Ερωτόκριτου*. Έτσι και για την ιμπρέζα του Πιστόφορου δεν παρέχει κανένα σχόλιο για το τί ενδεχομένως επιδίωκε ο Κορνάρος με τη συγκεκριμένη επιλογή (του ξινού άγουρου σταφυλιού). Προωθημένες απόψεις για τη λειτουργία της ιμπρέζας στον *Ερωτόκριτο* προσφέρει η Rosemary Bancroft-Marcus στη μελέτη «Literary Cryptograms and the Cretan Academies» (Bancroft-Marcus 1982/3) και «The Cretan Academies and the *Imprese of Erotokritos*» (Bancroft-Marcus 1992: 21-45).

31. Ο Holton θεωρεί ότι το όνομα «Ρωτόκριτος, περιέχει, ακουστικά, την ονομασία της πατρίδας του δημιουργού του» (Holton 2000: 101, σημ. 27). Αυτό πιστεύω ότι ισχύει μόνο για το Κριτί-δης. Το Ερωτό-κριτος δεν νομίζω ότι ανακαλεί, έστω ακουστικά, την Κρήτη. Απεναντίας, νομίζω ότι το Ερωτό-κριτος έχει γίνει ίσως και κατ' αντίθεση προς το Πιστό-φορος. Στο ένα προβάλλεται ως πρώτο συνθετικό το ουσιαστικό «Πίστη» (χριστιανική πίστη) και στο άλλο το ουσιαστικό «Έρωτας». Ο πρώτος δηλαδή ήρωας εμφανίζεται, με βάση το όνομά του, ως ο «φορέας» της Πίστης και ο δεύτερος ως ο «κριτής» του Έρωτα, αυτός δηλαδή που δεν επιθυμεί να κριθεί ή να κρίνει με βάση την Πίστη, αλλά με βάση τον Έρωτα. Άλλωστε, ενώ ο Πιστόφορος ονομάζεται συνεχώς ως ο κληρονόμος του «ρήγα του μεγάλου» (δηλαδή του Βασιλιά του Βυζαντίου) στο τέλος αυτός που θα ενθρονιστεί και θα αναγνωριστεί ως μεγάλος ρήγας της Αθήνας που θα κρίνει δίκαια μια βασιλεία η οποία δεν θα έχει πια καμία, έστω συναισθηματική, εξάρτηση από το Βυζάντιο, είναι ο Ερωτόκριτος. Βλ. και Πασχάλης 2004: 126-131 όπου εξετάζεται η

όνομα είχε επιλεγεί εξαρχής ως μια υπαινικτική σήμανση μιας κύριας διαπάλης και αντίθεσης μέσα στο έργο: τον αγώνα ανάμεσα στον ανερωτικό φορέα της χριστιανικής πίστης και στον φλογερό ερωτικό επαναστάτη, του οποίου η πίστη δεν έχει καμία σχέση με τους Χριστιανούς, αλλά με τους Έλληνες «των περαζόμενων καιρών». Είναι μια πίστη στον ουρανό και στα ουράνια σώματα, στους πλανήτες, στα άστρα και στους αστερισμούς, στην περιδίνηση του πλανητικού συστήματος και στην αντίληψη για τη δύναμη του τροχού και της αέναης κυκλικής κίνησης, όπως τα είχε μελετήσει και κατανοήσει η επιστήμη της εποχής της Αναγέννησης.³²

Θεμελιακής σημασίας από την άποψη αυτή είναι οι στίχοι όπου κωδικοποιείται η επίκληση του Ερωτόκριτου στον «Ουρανό», τον «Ήλιο», τα «Άστρη» και τους «Πλανήτες» για να καταστρέψουν τον βασιλιά Ηράκλη ο οποίος τον εξορίζει από τη χώρα του:

ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

Λέγει: «Ουρανό, ρίξε φωτιά, ο κόσμος ν' αναλάβει
 κι όλοι ας λαβού κι όλοι ας καγού κ' η Αρετή μη λάβει,
 στην άδικην απόφαση, που εδόθην εις εμένα
 ν' απαρηγηθώ τον τόπο μου, να πορπατώ στα ξένα.
 Άστρη, μην το βαστάξετε, Ήλιε, σημάδι δείξε,
 και σ' έτοιου αφέντη αλύπητου αστοπελέκι ρίξε
 κι όλοι οι πλανήτες τ' ουρανού, την όρεξη ας κινήσου
 ρηγάδω να μονοιάσουσι, να τότε πολεμήσου·
 ότι να μ' αναθυμηθεί, να βαρυναστενάξει,
 σπουδαχτικά, όπου βρίσκομαι, να πέψει να με κράξει».
 (Γ 1723-1732)

Πρόκειται για το κρίσιμο σημείο όπου ο Κορνάρος δημιουργεί στο έργο το “ερωτικό” τρίγωνο Ερωτόκριτος - Αρετούσα - Πιστόφορος, αλλά που με τη δυναμική παρέμβαση του Ηράκλη η πλάστιγγα μοιάζει να γέρνει προς τη

γενετική σχέση του ονόματος με το κείμενο και προσφέρονται ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σημασιολογική αξία που αποκτά το όνομα Ερωτόκριτος ανάλογα με το εκάστοτε σημασιολογικό περιβάλλον και την εξέλιξη της πλοκής του έργου.

32. Βλ. Αλεξίου 1980: οε'. Οι γνώσεις μας για το θέμα αυτό έχουν προωθηθεί σημαντικά από δύο ανακοινώσεις της Σταματίας Λαουμτζή: η πρώτη στο Διεθνές Συνέδριο Neocraeca Medii Aevi VI (Ιωαννίνα, Οκτώβριος 2005) και η δεύτερη στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, Οκτώβριος 2006). Για ορισμένα από τα πορίσματα αυτών των ανακοινώσεων, βλ. Laoumtzi 2019a: 187-206 και Laoumtzi 2019b: 47-57.

μεριά του Πιστόφορου. Το παλάτι είναι σίγουρο για το αίσιο τέλος του συνοικεσίου με τον πρίγκιπα του Βυζαντίου, η Αρετούσα μοιάζει απελπισμένη, η Νένα αρνείται να τη βοηθήσει, ο Ερωτόκριτος εξορίζεται. Έτσι η επίκληση σε μια θρησκεία που είναι καταδικαστέα από τη θρησκεία που εκπροσωπεί ο ήρωας, το όνομα του οποίου τονίζει ότι είναι φορέας της («Πιστό-φορος»),³³ αποκατά μιαν ιδιαιτερότητα.

Η επιλογή επομένως μιας τέτοιας μπρέζας για τον Πιστόφορο δεν είναι τυχαία. Ο Κορνάρος μοιάζει να θέλει να υπογραμμίσει το αίσθημα μιας παροντικής ερωτικής απραξίας του Πιστόφορου (κυριολεκτικά πρόκειται για μια «ξινή» αίσθηση), όπου η ελπίδα για μια γλυκιά, ηδονική εμπειρία, που σημαίνει κατάκτηση του αντικειμένου του πόθου του, τοποθετείται αορίστως στο μέλλον: «Με τον καιρόν ελπίζω / να φάγω τ' όξινο, γλυκύ, που εδά δε γεματίζω» Κάτι δηλαδή σαν το «Πάλι με χρόνια με καιρούς πάλι δικά μας είναι», που ήταν η βασική ρομαντική επένδυση της εποχής του Κορνάρου απέναντι στη λύση που αποζητούσε ο άστεγος νέος ελληνοισμός και που θα ήταν η ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Όμως, και παράλληλα προς αυτήν τη συναισθηματική εμπλοκή με το όραμα ενός ανέφικτου στόχου, φαίνεται ότι είχε ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται και μια άλλη, πιο ρεαλιστική πολιτική ιδεολογία, την οποία καλλιεργούσαν οι δυτικοθρεμμένοι αστοί λόγιοι, όπως ήταν και ο βενετοκρητικός Βιτσέντζος Κορνάρος, που είχαν στραφεί προς τη Δύση, αναζητώντας μιαν άλλου τύπου εφικτή λύση, ανεξάρτητη από την ιστορική τύχη του Βυζαντίου.³⁴

*

Θα επιμείνω λίγο ακόμη στο ζήτημα της ιδεολογίας και στο κοσμοθεωρητικό όραμα που προκύπτει από μιαν προσέγγιση του έργου από αυτή την προοπτική.

Είναι γνωστό ότι οι μελετητές είδαν στην ήττα του Καραμανίτη από τον Χαρίδημο κάποια ιδεολογική νύξη σε επίπεδο ιστορικών συμφραζομένων από τον Κορνάρο.³⁵ Το ίδιο, ωστόσο, δέν έγινε με την ήττα του Πιστόφορου από

33. Ο Αλεξίου (1980: σή'), ορθά τονίζει ότι στο όνομα Πιστόφορος υπάρχει «υπαιγμός του θεοκρατικού χαρακτήρα του Βυζαντίου».

34. «Πορεύονται (...) ιδεολογικά οι Κρητικοί προς δύο κατευθύνσεις και ακολουθούν την τροχιά που διαγράφουν δύο σφαίρες επιρροής, αυτήν της Κωνσταντινούπολης κι αυτήν της Βενετίας, αυτήν της Βασιλεύουσας με την Αγία Σοφία κι αυτήν της Γαληνοτάτης με τον Άγιο Μάρκο» (Μαλτέζου 1998).

35. Βλ. Ξανθουδίδης 1915: XXXV-XXXVI και 374, όπου και τα εξής: «Ο Καραμα-